

Η ΔΙΑΙΡΕΣΙΣ ΤΩΝ ΘΟΥΡΙΩΝ

ΥΠΟ ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΚΟΝΤΗ

Τὸ χωρίον τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ (XII, 10, 6 ἐξ.), εἰς τὸ ὁποῖον περιέχεται ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τῆς διαιρέσεως τῶν Θουρίων κατὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς ἀποικίας (444/43 π.Χ.), συμφώνως πρὸς τὴν συνηθέστερον γινομένην ἀποδεκτὴν σήμερον ἀποκατάστασίν του ἔχει ὡς ἐξῆς¹: ... νομίσαντες εἶναι τοῦτον τὸν τόπον τὸν δηλούμενον ὑπὸ τοῦ θεοῦ περιέβαλον τεῖχος, καὶ κτίσαντες πόλιν ὠνόμασαν ἀπὸ τῆς κρήνης Θούριον. τὴν δὲ πόλιν διελομένοι κατὰ μὲν μῆκος εἰς τέτταρας πλατείας, ὧν καλοῦσι τὴν μὲν Ἡράκλειαν, τὴν δὲ Ἀφροδισίαν, τὴν δὲ Ὀλυμπιάδα, τὴν δὲ Διονυσιάδα, κατὰ δὲ τὸ πλάτος διεῖλον εἰς τρεῖς πλατείας, ὧν ἡ μὲν ὠνομάσθη Ἡρώα, ἡ δὲ Θουρία, ἡ δὲ Θουρίνα. τούτων δὲ τῶν στενωπῶν πεπληρωμένων ταῖς οἰκίαις ἡ πόλις ἐφαίνετο καλῶς κατεσκευάσθαι.

Σημειοῦται ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσαν ἐνταῦθα τελευταίαν περίοδον τοῦ χωρίου ὅτι ἡ γραφή: τούτων δὲ περιέχεται εἰς τὸν Πάτιμιον κώδικα, ἐνῶ οἱ λοιποὶ κώδικες ἀναγράφουν: ὑπὸ δὲ τούτων. Τὸ ταῖς οἰκίαις, ἀφ' ἑτέρου, ἀποτελεῖ διόρθωσιν τοῦ WESSELING, ἀντὶ τοῦ παραδεδομένου: τὰς οἰκίας.

Τὸ ἐν λόγῳ χωρίον ἀπασχόλησε πλείστους ἐνδιαφερομένους διὰ τὴν ἀρχαίαν πολιοδομίαν², οἱ ὁποῖοι ἀπέδωσαν ποικίλας ἐρμηνείας εἰς τὴν τελευταίαν ἰδίαν παράγραφόν του, κατὰ κανόνα μὴ ἀνταποκρινομένης πρὸς τὸ κείμενον. Καὶ αὐτοὶ οἱ περισσότερον προσεγγίσαντες τὴν ἔννοιαν τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ ἐβασίσθησαν κυρίως ἐπὶ τῶν ὅσων γνωρίζομεν σήμερον περὶ τῶν συστηματικῶς τετμημένων ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων, ἐλάχιστα δὲ ἐπὶ τοῦ κειμένου. Τοῦτο πράγματι, εἰς ἣν κατάστασιν εὐρίσκειται ἡ τελευταία παράγραφός του, οὐδεμίαν ἱκανοποιητικὴν ἐρμηνείαν ἐπιδέχεται.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων ἐπὶ τοῦ θέματος σημειοῦμεν ὡς ἀναμφισβητήτως ἰσχύουσαν τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ὅρου *πλατεῖα*, ὡς σημαίνοντος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀποκλειστικῶς τὴν ὁδὸν τὴν *πλατεῖαν*, τὸν *πλατὸν δρόμον* τῶν νεωτέρων. Ἡ ἔννοια, ἀφ' ἑτέρου, τοῦ *στενωποῦ*, ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὸ νεώτερον *σιενό*, οὐδέποτε συνέπεσε πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς *πλατείας*.

Ἡ ἀρχὴ τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ χωρίου ἀναμφιβόλως νοσεῖ: δύναται ὁμως νὰ ἀποκατασταθῇ καὶ νὰ ἀποδώσῃ ἐρμηνείαν πολιοδομικῶς νοητήν, τὸ κυριώτερον δὲ βασιζομένην ἐπὶ τοῦ κειμένου. Τοῦτο κατορθοῦται, ἄνευ οὐσιώδους ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τῶν παραδεδομένων γραφῶν, ἐὰν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ἀνάλογοι μαθηματικαὶ ἐκφράσεις, προφανῶς ἀντανακλώμεναι εἰς τὴν διατύπωσιν τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ. Ἡ ὑπαρξίς

¹ Ἐκδ. Fr. Vogel.

² Πλὴν τῶν παλαιότερων πρβ. A. VON GERKAN, Gr. Städteanlagen (1924) σ. 30, 42 ἐξ., 47 ἐξ. καὶ ἰδίᾳ 56 ἐξ. P. LAVEDAN, Hist. de l'Urbanisme I (1926) σ. 137. R. MARTIN, L'Urbanisme dans la Grèce antique

(1956) σ. 40 ἐξ., 45. F. CASTAGNOLI, Ippodamo di Mileto e l'Urbanistica a pianta ortogonale (1956) σ. 20 ἐξ., 35 ἐξ. Πρβ. W. DINSMOOR, The Architecture of ancient Greece (1950) σ. 214.

τοιαύτης σχέσεως δὲν κρίνεται ἀφύσικος, ἐφ' ὅσον γίνεται λόγος περὶ ἑυμοτομήσεως τῆς πόλεως γεωμετρικοῦ χαρακτήρος. Ἐπὶ πλέον τὰ ἀναγραφόμενα ὑπὸ τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἀποτελοῦν εἶδος περιλήψεως παλαιότερου κειμένου, ὁμιλοῦντος δι' εἰδικωτέρας φρασιολογίας περὶ τῆς διαιρέσεως τῶν Θουρίων¹.

Συγκεκριμένως ἐνδιαφέρουν ἐνταῦθα οἱ λεκτικοὶ τρόποι διὰ τῶν ὁποίων καθορίζονται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων μαθηματικῶν τὰ εὐθύγραμμα σχήματα, τὰ προσιδιάζοντα εἰς τὴν τῶν πόλεων διαίρεσιν.

Οὕτως ὁ ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ, ἐπὶ παραδείγματι (Στοιχ. Ι, "Ὀροί, ιθ'")², λέγει: *Σχήματα εὐθύγραμμά ἐστι τὰ ὑπὸ εὐθειῶν περιεχόμενα, τρίπλευρα μὲν τὰ ὑπὸ τριῶν, τετράπλευρα δὲ τὰ ὑπὸ τεσσάρων, πολύπλευρα δὲ τὰ ὑπὸ πλείονων ἢ τεσσάρων εὐθειῶν περιεχόμενα.*

Καὶ περαιτέρω (αὐτ. ΙΙ, "Ὀροί, α'"): *Πᾶν παραλληλόγραμμον ὀρθογώνιον περιέχεται λέγεται ὑπὸ δύο τῶν τὴν ὀρθὴν γωνίαν περιεχοσῶν εὐθειῶν.*

Συναφῶς πρὸς τοὺς ἀνωτέρω ὅρους εἰς θεωρήματα κ.ά. κανονικῶς καὶ ἐν ἀφθονία ἀπαντοῦν ἐκφράσεις δηλοῦσαι γωνίας ἢ ὀρθογώνια μετὰ τῆς ὑπὸ ἐνάρθρου καὶ γενικῆς, ἐνῶ αἱ περιέχουσαι πλευραὶ δηλοῦνται συνήθως διὰ γραμμάτων. Συχνάκις παραλείπονται αἱ λέξεις *γωνία ἢ ὀρθογώνιον*, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ μετοχὰὶ *περιεχομένη, περιεχόμενον* κ.λ. Οὕτως, ἐπὶ παραδείγματι, εἰς τὸν ΕΥΚΛΕΙΔΗΝ (αὐτ. Ι, δ' ἐξ.): *... καὶ τὴν γωνίαν τῇ γωνία ἴσην ἔχει τὴν ὑπὸ τῶν ἴσων εὐθειῶν περιεχομένην ...* Καὶ κατωτέρω: *καὶ τὴν γωνίαν τὴν ὑπὸ ΒΑΓ γωνία τῇ ὑπὸ ΕΔΖ ἴσην. Ὡσαύτως: ἢ μὲν ὑπὸ ΑΒΓ τῇ ὑπὸ ΔΕΖ, ἢ δὲ ὑπὸ ΑΒΓ τῇ ὑπὸ ΔΖΕ.. κ.λ. Πρβ. καί: ἢ περιεχομένη γωνία ὑπὸ τῶν λοιπῶν τοῦ τριγώνου δύο πλευρῶν ...* (αὐτ. μῆ'). Τοιαῦτα ἀπαντοῦν ἀφθονα εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ θεωρήματα τοῦ εἰρημένου βιβλίου.

Προκειμένου περὶ παραλληλογράμμων ὀρθογώνιων βλ. αὐτ. ΙΙ α': *... τὸ περιεχόμενον ὀρθογώνιον ὑπὸ τῶν δύο εὐθειῶν ἴσον ἐστὶ τοῖς ὑπὸ τε τῆς ἀμύτου καὶ ἐκάστου τῶν τμημάτων περιεχομένοις ὀρθογωνίοις.* Καὶ εἰς τὴν ἀπόδειξιν τοῦ αὐτοῦ: *λέγω ὅτι τὸ ὑπὸ τῶν Α, ΒΓ περιεχόμενον ὀρθογώνιον ἴσον ἐστὶ τῷ τε ὑπὸ τῶν Α, ΒΔ περιεχομένῳ ὀρθογωνίῳ καὶ τῷ ὑπὸ τῶν Α, ΔΕ κ.λ. Ἡ καὶ ἀπλῶς: ... τὸ ὑπὸ τῶν Α, ΒΓ. Ὡσαύτως αὐτ. β': τὸ ἄρα ὑπὸ τῶν ΒΑ, ΑΓ μετὰ τῶν ὑπὸ τῶν ΑΒ, ΒΓ ἴσον ἐστὶ...* Ἄλλα πολλὰ ὅμοια βλ. εἰς τὰ ἐπόμενα θεωρήματα τοῦ βιβλίου.

Σημείωσιν ὁμοίων παραδειγμάτων μετὰ τυπικοῦ καθορισμοῦ γωνιῶν ἢ ὀρθο-

1 Ὅτι τὸ ἐν λόγῳ χωρίον τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ ἀποτελεῖ περιληπτικὴν σύντημον παλαιότερου κειμένου προδίδεται καὶ ἐκ τῆς διορθώσεως τοῦ περὶ τῶν πλατειῶν μέρους του. Οὕτως ἡ φράσις: *τὴν δὲ πόλιν διελόμενοι κατὰ μὲν μήκος εἰς τέτταρας πλατείας...* εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι προῆλθεν ἐκ συμφυρμού δύο συναφῶν ἐννοιῶν, αἱ ὁποῖαι, ἀσφαλῶς, ἀρχικῶς ἐδηλοῦντο χωριστά ἢτοι, τῆς διαιρέσεως τῆς πόλεως εἰς μέρη καὶ τοῦ καθορισμοῦ τῶν μερῶν διὰ πλατειῶν. Ἐκ τῆς τοιαύτης περιληπτικῆς συντήσεως δύναται νὰ αἰτιολογηθῇ

καὶ ἡ παράδοξος μεταβολὴ τῆς συντάξεως ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιόδου ἢτοι, ἢ μετὰ τό: *τὴν δὲ πόλιν διελόμενοι κατὰ μὲν μήκος... συνέχισις: κατὰ δὲ τὸ πλάτος διεῖλον...* Ὡς πρὸς τὴν ἐννοίαν τῶν ὡς ἄνω ἐκφράσεων σημειοῦται ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ: *διελόμενοι... εἰς, διεῖλον...* εἰς, ἄνευ τινὸς ὑποδηλώσεως ἀνισομεροῦς κατανομῆς, προῦποθέτει, δι' ἐκάστην τουλάχιστον τῶν διαστάσεων, κανονικὴν διαίρεσιν διὰ τοῦ αὐτοῦ διαίρετον ἢτοι ἴσην κατανομήν τῶν μερῶν.

2 Ἐκδ. J. L. Heiberg.

γωνίων διὰ τῆς ἐνάρθρου ὑπὸ καὶ γενικῆς βλ. καὶ εἰς ΑΡΧΙΜΗΔΗΝ ΙΙΙ, Ιnd. σ. 442, λ. ὅ π ο¹.

Κατόπιν τῆς ἐκ τῶν ἀνωτέρω πλήρους ἐξακριβώσεως τοῦ κανονικοῦ τρόπου διὰ τοῦ ὁποίου ἐδηλοῦντο τὰ ὀρθογώνια καθίσταται προφανές ὅτι ἀνάλογος ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἡ διαταραχθεῖσα διατύπωσις τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ, ὁμιλοῦντος ἀναμφιβόλως περὶ τῶν ὀρθογωνίων, τὰ ὅποια προέκυψαν ἐκ τῆς μνημονευθείσης σταυροειδοῦς χαράξεως τῶν πλατειῶν.

Οὕτω παρουσιάζεται ὡς ἀναμφιβόλως ὀρθότερα ἡ γραφή τῶν περισσοτέρων κωδίκων: ὑπὸ δὲ τούτων, ἔχουσα ἀνάγκη νὰ συμπληρωθῇ μόνον ὡς πρὸς τὸ ἀπαραίτητον ἄρθρον: <τῶν> ὑπὸ δὲ τούτων .. (ἐν. περιεχομένων ὀρθογωνίων).

Ἀντιστοίχως, ἵνα ἀποκατασταθῇ πλήρως ἡ συντακτικὴ ὁμαλότης, κατὰ τὴν διαμορφουμένην ἤδη ἔννοιαν, πρέπει νὰ ὀβελισθῇ τὸ ἐπακολουθοῦν ἄρθρον [τῶν] στενωπῶν.

Ἡ σύγχυσις ἢ ἐπενεχθεῖσα εἰς τὰς πρώτας λέξεις τῆς περιόδου, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται προφανῶς ἡ ἔκπτωσις τοῦ ἐνὸς ἄρθρου ἐκ τοῦ κειμένου καὶ ἡ παραβολὴ τοῦ ἐτέρου, δὲν εἶναι ἀνεξήγητος, προκειμένου περὶ εἰδικῆς διατυπώσεως, φύσει δυσνοήτου, ἐπραγματοποιήθη δέ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, λίαν ἐνωρίς.

Ἴδου ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχῆς τῆς περιόδου ἐν συνόλῳ: <τῶν> ὑπὸ δὲ τούτων [τῶν] στενωπῶν πεπληρωμένων....

Ὁ λόγος λοιπὸν περὶ τῶν ὀρθογωνίων, τὰ ὅποια ἐπληροῦντο ὑπὸ στενωπῶν καὶ ἐφ' ὅσον τοιαύτη πλήρωσις συνετελεῖτο κυρίως εἰς τὰς περιοχὰς τῶν οἰκήσεων, ἐνῶ εἰς τοὺς τόπους τῶν ἱερῶν καὶ ἐν γένει δημοσίων οἰκοδομημάτων ἐξησφαλίζοντο κενὰ διὰ καταργήσεως τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων καὶ τῶν ὁδῶν, ἀναμφιβόλως πρόκειται περὶ τῶν οἰκιστικῶν περιοχῶν τῆς πόλεως εἰδικῶς.

Ὡς πρὸς τὰς περιοχὰς ταύτας ἐπλεονέκει, κατὰ κύριον λόγον, ἡ εὐτομος διάθεσις τοῦ ἱπποδαμείου τρόπου, ἢ συνεπαγομένη πυκνὴν ὀδικὴν τμησιν. Ἐνεκα τούτου ρητῶς καθορίζονται αἱ περιοχαὶ αὗται καὶ ὑπὸ τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ εἰς τὸ γνωστὸν χωρίον τῶν Πολιτικῶν, Ι, 1330 a 11 ἐξ. περὶ τῶν πλεονεκτημάτων καὶ μειονεκτημάτων τοῦ τρόπου τούτου²: ἡ δὲ τῶν ἰδίων οἰκήσεων διάθεσις ἡδίων μὲν νομίζεται καὶ χρησιμωτέρα πρὸς τὰς ἄλλας πράξεις, ἂν εὐτομος ᾖ καὶ κατὰ τὸν νεώτερον καὶ τὸν ἱπποδάμειον τρόπον.

Ὅθεν καὶ εἰς τὸ χωρίον τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ οὐδεμία ἀπολύτως ἀνάγκη ὑφίσταται τῆς διορθώσεως: ταῖς οἰκίαις· διότι τὸ παραδεδομένον: τὰς οἰκίας (κατὰ τὰς οἰκίας), πληροῦν ἄριστα τὴν ὅλην ἔννοιαν, ἐπέχει τὴν θέσιν τοῦ ἀριστοτελείου: ἡ δὲ τῶν ἰδίων οἰκήσεων διάθεσις.

Παρατίθεται ἡ ὅλη παράγραφος ὑπὸ τὴν νέαν τῆς ἀποκατάστασιν, μετὰ τῆς συναφοῦς ἐρμηνείας: τῶν ὑπὸ δὲ τούτων, στενωπῶν πεπληρωμένων, τὰς οἰκίας ἢ πόλιν ἐφαίνετο καλῶς κατεσκευάσθαι. Ἦτοι: ἐφ' ὅσον καὶ τὰ καθοριζόμενα ὑπὸ τῶν πλατειῶν τού-

¹ Ἐκδ. J. L. Heiberg. Πρβ. καὶ LIDDELL-SCOTT, Lex.⁹ λ. ὑπό, Α 7.

² Πρβ. Ι. Δ. ΚΟΝΤΗ, Ἡ εὐτομος διάθεσις εἰς τὸν Ἱπποδάμειον τρόπον (ΑΕ 1953/54, Ι σ. 256 ἐξ.).

των ὀρθογώνια ἐπληροῦντο διὰ στενωπῶν, ὡς πρὸς τὴν διάθεσιν τῶν οἰκιῶν ἢ πόλις ἐφαίνετο καλῶς διηυθετημένη.

Εὐρισκόμεθα δηλαδή πρὸ ἰδιαίτερας ὑπογραμμίσεως τῆς ἐπιτυχοῦς *εὐτόμου διαθέσεως* τῆς πόλεως, συμφώνως πρὸς τὸν τυπικὸν χαρακτήρα τοῦ ἱπποδαμείου τρόπου, ὡς οὗτος καθορίζεται ὑπὸ τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ· τοῦτο δὲ εἶναι λίαν σημαντικόν, διότι, ὡς γνωστόν, ἡ πολιοδομικὴ διαμόρφωσις τῶν Θουρίων, κατὰ τὴν ἰσχύουσαν ἀντίληψιν, ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἰππόδαμον, τὸν μετασχόντα τῆς ἀποικίας.

Ἡ ἐκ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ χωρίου τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ ἀσφαλῶς πλέον συναγομένη γενικὴ μορφή τῆς κανονικῆς *διαίρεσεως* τῶν Θουρίων εἰς ἴσα μεγάλα κατὰ πρῶτον ὀρθογώνια, σχηματιζόμενα διὰ κυρίων ὁδῶν, τῶν *πλατειῶν*, ἐν συνεχείᾳ δὲ εἰς οἰκοδομικὰ τετράγωνα, τῇ παρεμβολῇ *στενωπῶν*, ἐνέχει ἰδιαίτεραν σημασίαν διότι ἀνάλογον σύστημα φαίνεται ὅτι ὑπέκειτο ὡς βάσις καὶ εἰς τὴν *διαίρεσιν* τῆς Ῥόδου, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς βαθμιαίως ἤδη διασαφηνιζομένης διαρθρώσεως τῆς πόλεως ταύτης.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρατηρεῖται ὅτι, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἐκκρεμοῦντος ζητήματος τῆς ἀποδόσεως τῆς *διαίρεσεως* τῆς Ῥόδου εἰς τὸν Ἰππόδαμον, ἀναμφισβήτητον παραμένει ὅτι ἡ χάραξις τῆς ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὡς ἔργον τοῦ Ἰπποδάμου.

Ἡ τοιαύτη συσχέτισις τοῦ Μιλησίου πολιοδόμου πρὸς τὴν Ῥόδον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὠφείλετο ἀπλῶς εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πόλις αὕτη ἦτο συστηματικῶς ἐρρυμοτομημένη· ἐφ' ὅσον μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Στράβωνος, τοῦ μεταδίδοντος τὴν πληροφορίαν, ἡ κανονικὴ ῥυμοτόμησις τῶν πόλεων ἀπετέλει πλέον τὸν κανόνα. Πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ἡ *διαίρεσις* τῆς Ῥόδου ἀπετέλει τουλάχιστον γνήσιον καὶ τυπικὸν δεῖγμα τοῦ ἐν λόγῳ τρόπου.

Ἀπὸ τῆς πρώτης συναγωγῆς τῶν ῥυμοτομικῶν καὶ λοιπῶν συναφῶν στοιχείων, τὰ ὅποια ὑπῆρχον κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν νέων ἀνασκαφῶν τῆς πόλεως ταύτης¹, κατέστη προφανὲς ὅτι τὴν βάσιν τῆς ἀρχικῆς *διαίρεσεως* τῆς ἀπετέλουν κύριαι ὀδिकाὶ ἀρτηριαί, ἀπέχουσαι ἀπ' ἀλλήλων 201 μ. περίπου. Αὗται διέσχίζον τὴν πόλιν κατὰ τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος τῆς, πολλὰ δὲ τῶν μεγάλων τετραγώνων, τὰ ὅποια ἐσχηματίζοντο ἐκ τῆς διασταυρώσεώς των, ὑφίστανται μέχρι σήμερον, ἔνεκα τῆς διατηρήσεως ἀρχαίων ὁδικῶν γραμμῶν.

Ἐννοεῖται ὅτι λόγῳ τῆς ἐκτάσεως τῆς Ῥόδου, μιᾶς τῶν μεγαλυτέρων πόλεων τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδος, ὁ ἀριθμὸς τῶν κυρίων ὁδικῶν ἀρτηριῶν καὶ τῶν ἐκ τῆς διασταυρώσεώς των προερχομένων τετραγώνων, ὑπερέβαινε κατὰ πολὺ τὰ σημειούμενα ὑπὸ τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ περὶ τῶν Θουρίων. Ἐπὶ πλέον ἢ Ῥόδου, διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἐνεφάνιζεν ἐπὶ μέρους ποικιλίας καὶ ἰδιομορφίας, τὰς ὁποίας δὲν φαίνεται ὅτι ἐνεφάνιζεν ἢ εὐσύνοπτος καὶ ὡς ἐκ τούτου σαφεστέρα διαρρύθμισις τῶν Θουρίων.

Διὰ τῶν συνεχιζομένων εἰς τὴν Ῥόδον ἀνασκαφῶν ἐπεβεβαιώθη μέγα μέρος τῶν ἀρχικῶν συμπερασμάτων καὶ προσετέθησαν νέα πολύτιμα ἐπὶ τοῦ προκειμένου στοιχεῖα. Τὰ εἰρημένα μεγάλα τετράγωνα, τὰ σχηματιζόμενα διὰ τῶν κεντρικῶν ἀρτηριῶν εἶχον ἐμβαδὸν ἐνὸς τετραγωνικοῦ σταδίου, διηροῦντο δὲ περαιτέρω δι' *ἀγυῶν*, τὰς ὁποίας

¹ I. Δ. ΚΟΝΤΗ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ῥυμοτομίας τῆς Ῥόδου (1954). Βλ. καὶ πίν. I, II.

φαίνεται ὅτι ἐνόει ὁ Αἰαῖος Ἀριστείδης ὁμιλῶν διὰ τὰς ἀγυῖας τῆς Ῥόδου τὰς ἡμισα ἀξίας καλεῖσθαι στενωπούς.

Ἡ διαπίστωσις τοῦ μεγέθους τῶν ἐν λόγῳ τετραγώνων ἐνθυμίζει, ὡς παρατηρήθη καὶ ἀλλαγῶν, τὴν πληροφορίαν τοῦ Διοδώρου (X, 100, 4) περὶ τοῦ Πτολεμαίου τῆς Ῥόδου, τοῦ οἰκοδομηθέντος κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Τοῦτο ἐπλασιοῦτο ὑπὸ σταδιαίας στοᾶς ἀπὸ ἐκάστης πλευρᾶς, κατέχον προφανῶς ἐν ὁλόκληρον τῶν εἰρημένων τετραγώνων.

Ἡ πέραν τῆς μεγάλης διαιρέσεως ῥυμοτόμησις τῆς πόλεως, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ὅλη συναφῆς πρὸς αὐτὴν καθ' ὕψος καὶ βάθος διαμόρφωσις τοῦ χώρου εἰς ἐπάλληλα πεδία ἢ ἄλλως, παρουσιάζει ὑποδιαιρέσεις τοῦ ὡς ἄνω μεγάλου μέτρου. Συχνότερον ἐμφανίζονται μεταξὺ τούτων οἱ ἑκατὸν πόδες, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἀπετέλεσαν τὴν μονάδα τῆς γεωμετρῆσεως.

Τὰ αὐτὰ παρατηροῦνται ὄχι μόνον εἰς τὰ κανονικῶς ἐρρυμοτομημένα μέρη τῶν οἰκήσεων τῆς πόλεως καὶ τὰ πλησίον αὐτῶν κατεχόμενα ὑπὸ δημοσίων οἰκοδομημάτων, ἀλλὰ προσέτι καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀκροπόλεως. Αὕτη, καίτοι συνεσχετίζετο ὀργανικῶς πρὸς τὴν ἄλλην πόλιν διὰ συνεχίσεώς τινων τῶν ἀρτηριῶν, ἀπετέλει αὐτοτελῆ μνημειακὴν περιοχὴν, κατεχομένην ὑπὸ πεδίῳ καὶ ἀλσῶν κατὰ μέγα δὲ μέρος ἐξυπηρετεῖτο διὰ μικρῶν ὁδῶν ἡρμοσμένων εἰς τὰς εἰδικὰς ἀνάγκας τῆς διαμορφώσεως.

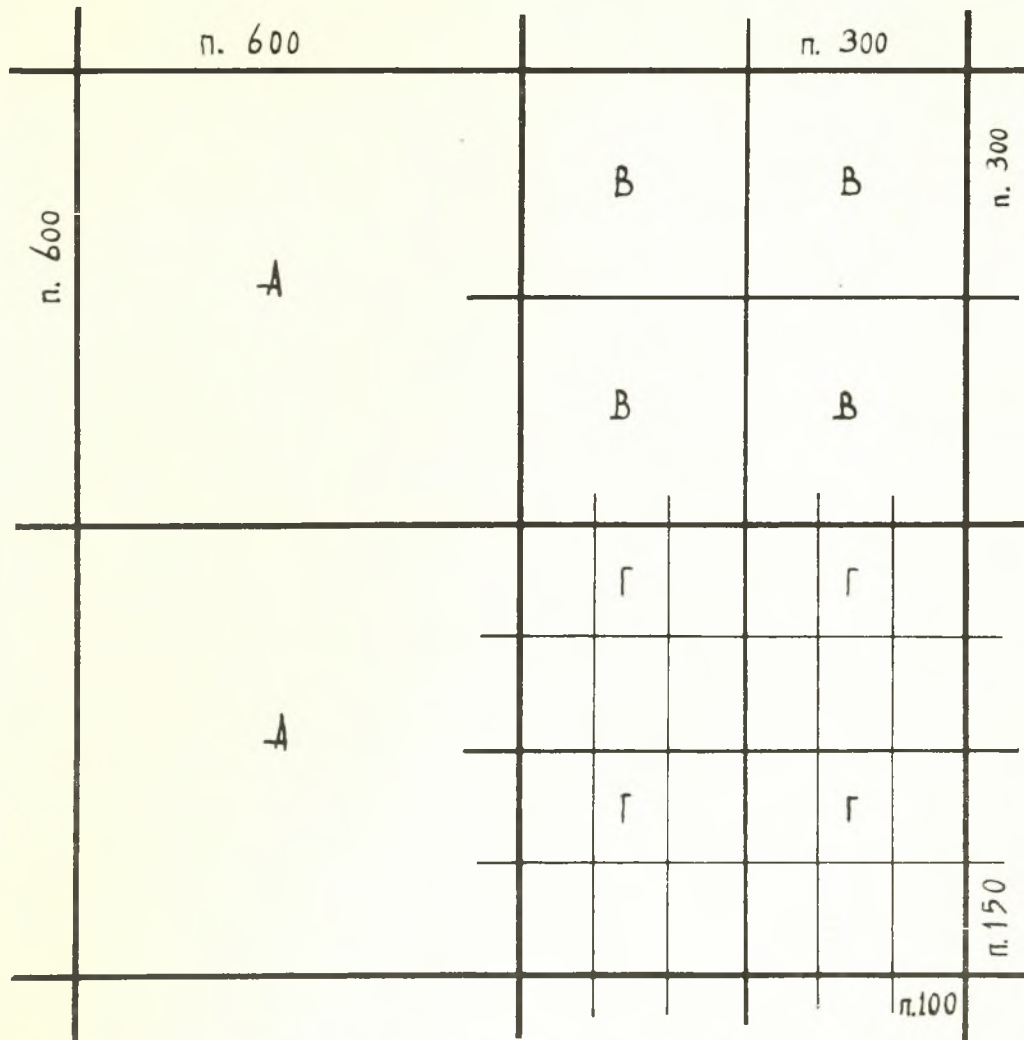
Ἐνεκα τούτου ἡ ὑπαρξίς ἐπ' αὐτῆς ὑποδιαιρέσεων ὁμοίων πρὸς τὰς διαπιστωμένας εἰς τὴν ἄλλην πόλιν καθιστᾷ προφανές ὅτι τῆς ὁδικῆς τμήσεως τῆς πόλεως προηγήθη γεωμετρικὴ διαίρεσις ὁλοκλήρου τοῦ χώρου τοῦ προοριζομένου δι' αὐτήν. Ἡ ἐν συνεχείᾳ ῥυμοτόμησις καὶ λοιπὴ κατασκευὴ ἀπετέλεσαν ἀπλῆν αἰσθητοποίησιν τῆς διαιρέσεως.

Ἡ προκαταρκτικὴ διαίρεσις τοῦ χώρου ἐνθυμίζει τὴν ἀναμφισβήτητον διακωμώδησιν τοῦ ἔργου τοῦ Ἰπποδάμου ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους εἰς τοὺς Ὀρνιθας (992 ἐξ.). Οὗτος παρουσιάζει τὸν Μέτωνα, μόλις εἰσέρχεται εἰς τὴν σκηνὴν, νὰ διακηρύσῃ τὴν πρόθεσίν του ὅπως, πρὸ παντὸς ἄλλου, διαίρεσθαι τὸν ἐναέριον χῶρον τῆς Νεφελοκοκκυγίας εἰς σταδιακῆς προελεύσεως γύας: *γεωμετρηῆσαι βούλομαι τὸν ἀέρα ὑμῖν διελεῖν τε κατὰ γύας.*

Ἐκ τῶν ὑποθέσεων τῶν γενομένων κατὰ τὴν πρώτην συναγωγὴν τῶν ῥυμοτομικῶν στοιχείων τῆς Ῥόδου ἀβάσιμος ἀπεδείχθη, κατὰ τὴν συνέχισιν τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν¹, μόνον ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ μικρὸν πλάτος τῶν ὁδῶν τῆς πόλεως. Ἀντιθέτως εἶναι βέβαιον ἤδη, ὅτι ἡ Ῥόδος συγκατελέγετο μεταξὺ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων αἱ ὁποῖαι εἶχον τὰς εὐρυτέρας ὁδοὺς. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα, ὅτι ὁποῦδήποτε τουλάχιστον κατέστη δυνατὸν μέχρι τοῦδε νὰ διαπιστωθῇ τὸ πλάτος τῶν ὡς ἄνω κυρίων ἀρτηριῶν τῆς Ῥόδου ἢ νὰ ὑποτεθῇ ἐπὶ τῇ βάσει ὑπαρχουσῶν ἐνδείξεων, τοῦτο ὑπερέβαινε τὸ σύνθηδες περὶ τὰ 5 μέτρα πλάτος τῶν κοινῶν ὁδῶν τῆς πόλεως. Εἰς τὴν περίπτωσιν μάλιστα τῆς πληρέστερον ἐξερευνηθείσης τῶν ἐν λόγῳ ἀρτηριῶν, τῆς P27, ἔφθανε μέχρι τοῦ ἀσυνήθους μεγέθους τῶν 16,15 μ. (50 ποδῶν περίπου) ἦσαν δηλαδὴ αἱ εἰρημέναι κύρια ὁδοὶ πλατεῖαι.

¹ Βλ. Ι. Δ. ΚΟΝΤΗ, ΠΑΕ, 1951, σ. 224 ἐξ. 1952, σ. 547 ἐξ. 1953, σ. 275 ἐξ. 1954, σ. 340 ἐξ. 1955.

Εὐρύτεραι τῶν συνήθων ἀγυιῶν ἀπεδείχθησαν ὡσαύτως καὶ ὅσαι τουλάχιστον κατέστη δυνατόν νὰ καταμετρηθοῦν ἐκ τῶν ὁδῶν αἱ ὁποῖαι ἔτεμον τὰς μεγάλας ὑποδιαίρεσις τῆς πόλεως εἰς τὸ μέσον ἤτοι ἐπὶ τῶν 300 ποδῶν περίπου τῶν διαστάσεων τοῦ μήκους καὶ τοῦ πλάτους. Αἱ ὁδοὶ αὗται κατένεμον ἐκάστην τῶν μεγάλων ὑποδιαίρεσεων

Εἰκ. 1. Νοητὸν σχῆμα τῆς διαίρεσεως τῆς Ῥόδου.

εἰς τέσσαρα μικρότερα τετράγωνα (βλ. εἰκ. 1 Β). Ἡ περαιτέρω ὑποδιαίρεσις, ἀφ' ἑτέρου, τῶν τετραγώνων τούτων εἰς τρία μέρη ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ δύο μέρη ἀπὸ Α. πρὸς Δ. φαίνεται ὅτι ἀπειτέλει τὴν νοητὴν ἀπόληξιν τῆς ὅλης διαίρεσεως (εἰκ. 1 Γ). Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ὅμως ὑπαρχόντων στοιχείων δὲν φαίνεται ὅτι καὶ εἰς αὐτὰς τὰς περιοχὰς τῶν ἰδίων οἰκίσεων ἐφηρμόζετο ἀπανταχοῦ πλήρως ὁ ἐν λόγῳ τελευταῖος διαμοιρασμὸς ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἀπὸ Β. καὶ πρὸς Ν. διάστασιν. Ἡ ἀνάγκη ἀφ' ἑτέρου ἐξοικονομήσεως τοῦ ποικίλου πλάτους τῶν ὁδῶν, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνετο εἰς τὰ ὡς ἄνω μέτρα, ἐπέβαλε τοπικὰς τινὰς ἀὔξομειώσεις τῶν μέτρων τούτων.

Πρὸς τούτοις θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ βασικὴ αὕτη διαίρεσις τῆς πόλεως διὰ *πλατειῶν* εἶναι προφανὲς ὅτι ἀπειτέλει τὸν σκελετὸν τῆς ὀρυμοτομικῆς καὶ λοιπῆς διαρθρώσεως τῆς πόλεως, ἡ ὁποία δὲν παρουσιάζει ἐνδείξεις ῥιζικῆς τινος μεταβολῆς, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τοῦτο, ὑπὲρ πᾶν ἄλλο, καθιστᾷ ἀναμφισβήτητον ὅτι ἀνάγεται εἰς τὴν πρώτην ἐποχὴν τῆς ιδρύσεως τῆς Ῥόδου κατὰ τὸ 408 π.Χ.

Εἰς εἰδικὴν ἐξέτασιν τοῦ χωρίου τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ τοῦ διαλαμβάνοντος περὶ τοῦ ἵπποδαμείου τρόπου¹ ἐγένετο λόγος περὶ τοῦ παραδείγματος τῶν ἀμπέλων *συστάδων*, τὸ ὅποιον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθῆται εἰς τὴν διαμόρφωσιν ὠρισμένων μερῶν τῆς πόλεως πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν μειονεκτημάτων ὡς πρὸς τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα συνεπήγετο ἡ *εὐτομος ὀρυμοτομικὴ διάθεσις* τοῦ τρόπου τούτου.

Ἐκ τῆς παραθέσεως κυρίως τῶν σχετικῶν πρὸς τὰς *συστάδας ἀμπέλων* παραδεδομένων συνήχθη τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ὑπόδειξις αὕτη τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν μεγάλων ὀρθογωνίων ὑποδιαίρέσεων εἰς τὴν πόλιν, αἱ ὁποῖαι παρὰ τὸ τεῖχος ἢ ἀλλαχοῦ, διὰ λόγους ἀσφαλείας θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφήνωνται χωρὶς συχνὰς ὀδικὰς τμήσεις. Δὲν θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ εἶναι *πεπληρωμένα στενωπῶν*, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ. Καταργουμένης οὕτω, *κατὰ μέρη καὶ τόπους*, τῆς *εὐτόμου διαθέσεως* τῆς πόλεως, ἄνευ καταργήσεως καὶ τῆς κανονικῆς εἰς ὀρθογωνίους ὑποδιαίρέσεις διαρθρώσεώς της, θὰ ἐπετυγχάνετο ἡ ἀσφάλειά της συγχρόνως δὲ καὶ ὁ *κόσμος* ὁ προσιδιάζων εἰς τὸν ἵπποδάμειον τρόπον.

Ἡ ἐρμηνεία αὕτη, προστιθεμένη εἰς τὰ περὶ τῆς διαίρέσεως τῶν Θουρίων καὶ τῆς Ῥόδου διαπιστούμενα, θέτει ἐπὶ νέας βάσεως τινὰ τῶν ἐρωτημάτων, τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ ἵπποδαμείου τρόπου.

Παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι πολλοὶ τῶν μελετητῶν σήμερον πιστεύουν ὅτι διὰ τοῦ ὄρου «ἵπποδάμειος τρόπος» οἱ Ἕλληνας ἐνόουν πᾶσαν κανονικὴν, δικτυωτῆς διαρθρώσεως, ὀρυμοτόμησιν. Τοιαῦται ὅμως ὀρυμοτομήσεις ὑπῆρχον καὶ πρὸ τοῦ Ἴπποδάμου, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ῥητῶς λέγει ὅτι *πρῶτος τὴν τῶν πόλεων διαίρεσιν εὔρε*.

Ἦδη ἐρωτᾶται μήπως ὁ ὄρος «ἵπποδάμειος τρόπος» ἀπεδίδετο εἰς συγκεκριμένην τινά, πληρεστεράς συνεπείας καὶ ἄρα οὐσιαστικὴν *διαίρεσιν* τῶν πόλεων, ἐφαρμοζομένην εἰς ἐκάστην περίπτωσιν μετὰ τῆς χαρακτηριζούσης τοὺς Ἕλληνας ἐλευθερίας καὶ ὡς ἐκ τούτου συνηθέστερον ἐμφανιζομένην εἰς ἐλλειπτεῖς ἢ ἠλλοιωμένας παραλλαγὰς.

Τὸ ἐρώτημα τοῦτο, ὡς καὶ τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὸ θὰ ἠδύναντο νὰ ἔχουν ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν μόνον ἐὰν καθίστατο ἐφικτὴ ἡ συναγωγὴ περισσοτέρων στοιχείων ἐκ τῶν πόλεων, τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὸν Ἴπποδάμον ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ ὑπὸ τῶν νεωτέρων μελετητῶν².

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῆ ὅτι, πλὴν τῶν Θουρίων καὶ τῆς

1 ΚΟΝΤΗ, Ἡ εὐτομος διάθεσις... , σ. 258 ἐξ.

2 Ἀξιόλογοι ἀπόπειραι πρὸς καθορισμὸν συγκεκριμένων καὶ ἰδιαζόντων χαρακτήρων τοῦ ἵπποδαμείου τρόπου, ὡς ἡ τελευταίως γενομένη ὑπὸ τοῦ CASTAGNOI (ἔ.ἀ.), προσκόπτουν ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς ἐλλείψεως περισ-

σοτέρας καὶ ἀσφαλεστερας γνώσεως περὶ τῶν πόλεων τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὸν Ἴπποδάμον. Ἡ ἔλλειψις αὕτη καθιστᾷ πρὸς τὸ παρὸν ἀδύνατον τὸν ἔγκυρον ἔλεγχον τῶν διατυπωμένων ὑποθέσεων.

Ῥόδου, εἰς τὴν ὁποίαν χρειάζεται νὰ προστεθοῦν καὶ νέα ἀνασκαφικὰ δεδομένα πρὸς πλήρη διασάφησιν τῆς ὡς ἄνω διαφανομένης διαμορφώσεως καὶ ὡς πρὸς τὸν Πειραιᾶ ἐπίσης, τὸ σημαντικώτερον καὶ ἀναμφισβήτητον ἔργον τοῦ Ἴπποδάμου, δὲν ἔχουν ἀπολεσθῆ πλήρως αἱ ἐλπίδες ἐπαυξήσεως τῶν σχετικῶς ὑπαρχόντων πενιχρῶν καὶ κατὰ μέγα μέρος ἀβεβαίων στοιχείων¹. Τοῦτο, μετὰ τὴν ἀπώλειαν κατὰ τὸ παρελθὸν πολυτίμων εὐκαιριῶν συστηματικώτερας ἀντιμετωπίσεως τοῦ θέματος, σήμερον διὰ τῆς ἀνελλιποῦς κυρίως παρακολουθήσεως τῶν ἐργασιῶν τῶν ἐκτελουμένων εἰς τὴν νεωτέραν πόλιν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῆ.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τοὺς Θουρίους χρειάζεται νὰ σημειώσωμεν ἀκόμη ὅτι, ὡς ἔχει παρατηρηθῆ καὶ ὑπὸ τοῦ GERKAN, τὰ διὰ τῶν πλατειῶν καθοριζόμενα ὀρθογώνια, μετὰ τῶν εἰς τὰς παρυφὰς τοῦ ὀδικοῦ συστήματος εὐρισκομένων, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐλλιπῶν, τὰ ὁποῖα, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους καθωρίζοντο διὰ παρόδων, πρέπει νὰ ἀνῆρχοντο εἰς εἴκοσι.

Ἐὰν ἀφ' ἑτέρου ταῦτα, ὡς εἶναι πιθανόν, εἶχον τὸ τετράγωνον σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος περιῖπου τῶν ὁμοίων μεγάλων ῥοδιακῶν σχηματισμῶν, τότε τὸ μήκος τῶν Θουρίων ἐν συνόλῳ ἠδύνατο νὰ ἀνέλθῃ εἰς τέσσαρα ἕως πέντε σιάδια, τὸ δὲ πλάτος εἰς τρία ἕως τέσσαρα. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ περὶ κανονικῆς ἑλληνικῆς πόλεως, κατὰ τὰ ἰσχύοντα ἐντὸς τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΝΤΗΣ

¹ Πλὴν τῶν παλαιότερων πρβ. GERKAN, ἔ.ἀ. σ. 53 ἐξ. W. JUDEICH, Topogr. von Athen³ (1931) σ. 430 ἐξ. πίν. III. LAVEDAN, ἔ.ἀ., σ. 132 ἐξ. R. MARTIN, Re-

cherches sur l'agora grecque (1951) σ. 354 ἐξ. L'Urbanisme... σ. 106 ἐξ.